

2. Коваль М., Медведок П. Фольксдойче в Україні // Український історичний журнал. – 1992. – №5.
3. Бугай М. Депортації населення з України (30 – 50-і роки) // Український історичний журнал. – 1990. – №10. – С.63-68.
4. Курашвили Б. Политическая доктрина Сталина // История СССР. – 1989. – №5.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
7. Панчук М., Польовий Л. Під пресом тоталітарного режиму. Німці в радянській Україні // Політика і час. – 1992. – №9/10.
8. Бугай Н. Правда о депортации чеченского и ингушского народов // Вопросы истории. – 1990. – №7.
9. Гриневич В. Национальные проблемы в Красной Армии в период освобождения Украины от немецко-фашистских захватчиков (декабрь 1942 г. – октябрь 1944 г.). – 1994.

SUMMARY

The article is devoted to the problem of Germans in the Ukraine during the World War II, their attitude to the power of fascist Germany. The processes of deportation are also analyzed in this article.

I.M. Спудка

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

У вітчизняній історіографії однією з найбільш вивчених проблем вважається історія Другої світової війни. Їй присвячені сотні досліджень, опублікована величезна кількість документів і спогадів людей, так чи інакше пов'язаних з цією війною.

Одним з “невідомих” епізодів Другої світової війни можна назвати здійснення культурної політики на тимчасово окупованій фашистськими загарбниками території.

Німецька окупаційна політика у сфері культури ґрунтувалася не стільки на ставленні творців третього рейху до соціальних проблем, скільки на їхніх поглядах у національному питанні. Традиційна точка зору полягала в тому, щоб після перемоги над більшовизмом встановити союз із відродженою Росією для спільного протистояння капіталістичному світові. Росія у такому випадку залишалась “єдиною і неподільною імперією, хоч і союзною Німеччині”. 16 липня 1941 р. рейхсміністр запропонував культурну політику щодо України: “В Україні ми могли б виступити з обіцянками в області культури, які б мали пробудити історичну самосвідомість українців, мали б відкрити університет у Києві і т.д. ...” [1.-С.76].

На українських теренах у перші місяці окупації німецька влада намагалася показати себе “покровителькою” національної української культури. У ряді міст відновили роботу театри, музеї, бібліотеки, наукові установи, почали виходити газети.

У часи німецько-фашистської окупації агресор здійснював не лише терор і тотальне знищення. Національна військова та цивільна адміністрація проводили політику, яка була спрямована на ефективне перетворення України в найбагатшу і найціннішу колонію рейху, а її народу – в джерело дешевих і водночас висококваліфікованих трудових ресурсів.

Згідно з розпорядженням про шкільну освіту у військовій зоні окупації від 8 грудня 1941 р. до навчання допускаються “початкові класи народних шкіл, також сільськогосподарські та лісогосподарські школи; для осіб жіночої статі – курси фахової підготовки по домашньому господарству, ручній праці, охороні здоров’я та гігієні.

Не дозволяється: вищі учбові заклади (університети, технічні вузи), вищі школи (гімназії, ліцеї та рівноцінні загальноосвітні заклади), середні школи (семінарії, загальноосвітні середні школи), професійні заклади (загальні школи з спеціальними планами навчання по певним професіям)” [2.-С.341].

У цивільній зоні управління з початком окупації почали роботу школи, профтехучилища, і в деяких районах були відкриті вищі навчальні заклади. Так, після окупації Дніпропетровської області при обласній управі був створений відділ народної освіти на чолі з професором П.А. Козарем. Відповідно до розпорядження відділу з 1 жовтня 1941 р. розпочали свою роботу школи: тільки в Дніпропетровську до роботи приступила 41 школа, у Широківському районі працювало 47 шкіл, в Апостолівському – 49, Софіївському – 40 [3.-Ф.2443.-Оп.1.-Спр.2.-Арк.153; Спр.2а.-Арк.113; Спр.14.-Арк.1; Спр.15.-Арк.129]. Школи працювали як на платній, так і на безкоштовній основі. Так, в українських школах навчання в перших чотирьох класах було безкоштовним, у 5-м класі вартість навчання складала 10 крб. на місяць, у 6-м – 15, у 7-м – 20, у 8-м – 25, у 9-10-м – 30 карбованців. У школах з російською мовою навчання платня була вище: у перших чотирьох класах – 25 карбованців, у 5-м – 30, у 6-м – 35, у 7-м – 40, у 8-м – 45, у 9-м – 50, у 10-м – 60 карбованців. При цьому діти вчителів, пенсіонерів, репресованих, а також діти в родин, у яких навчалося більше однієї дитини, по розгляду поданих заяв від платні за навчання звільнялися [4.-С.292].

Відповідно до навчального плану народної школи в 1-7 класах викладалося 16 дисциплін, тижневе навантаження коливалось від 20 до 30 годин [3.-Ф.2443.-Спр.15.-Арк.137].

У лютому 1942 р. “для забезпечення систематичної висококваліфікованої консультації наявних учительських кадрів і з метою підвищення науково-теоретичного рівня й удосконалення практично-педагогічної підготовки їх”, [3.-Ф.2443.-Спр.1.-Арк.15] був реорганізований методичний сектор відділу освіти в сектор педагогічної перепідготовки й удосконалення вчителів.

Одне з головних завдань школи полягало у вихованні “фізично здорової людини”. Тобто треба було виховати вольову людину, людину з твердим характером. Завдання школи: привчити дитину відповідати за себе, сміло та відверто говорити не лише про свої досягнення, а також про свої недоліки [5.-С.4]. У Запоріжжі в 1941 було відкрито в старій частині міста 19 шкіл (початкові, неповні середні, середні), в новій частині міста – 21, а в 1942 р. відповідно – 18 і 15 шкіл [6.-Ф.Р-1433.-Оп.1.-Спр.243.-Арк.2].

У школах дозволялося використовувати підручники, навчальну та іншу літературу тільки “очищену від більшовицької агітації”.

У міській газеті “Нове Запоріжжя” друкувалося багато повідомлень та оголошень щодо умов роботи педагогів в школах. Щоб економити матеріальні ресурси, в класі повинно бути 42 учні, ремонтуванню підлягає тільки те обладнання, яке необхідне. Щоб скоротити кількість топок, навчання проводилося в дві, або три зміни. Якщо температура у класі була менше 15 С, то заняття необхідно припиняти. До посадових обов’язків директорів шкіл відносилося:

- вилучати із вжитку комуністичні підручники;
- відвідувати уроки вчителів та контролювати їх роботу [7.-С.4].

19 листопада 1941 р. А. Розенберг направив Е. Коху документ, в якому звертав увагу на необхідність дозволити обмежену професійну освіту в спеціальних школах, які повинні були готувати учнів для роботи в сільському господарстві та ремісничих майстернях. Ці вказівки стали фактичною санкцією для дуже обмеженого часткового відновлення нижчої ланки професійної освіти на окупованих територіях України і, зокрема в рейхскомісаріаті. Припускаючи можливість фахового навчання української молоді, окупанти виходили виключно з інтересів забезпечення більш-менш стабільного відтворення кваліфікованої робочої сили для власних потреб в Україні. Генерал-комісар Києва Магунія пізніше писав: «Запроваджені... трирічні професійно орієнтовані школи виявилися врешті-решт доказом того, що ми все ж терміново потребували поповнення молодими спеціалістами всіх категорій трудового населення» [8.-С.6].

Початкові професійні школи стали первинною ланкою створюваної нацистами системи професійного навчання молоді. Було відкрито торгові, сільськогосподарські, шляхобудівельні, лісомеліоративні школи, школи садівництва і овочівництва, ремісничі підготовчі школи. Окрім згаданих навчальних закладів, підготовка робітничих кадрів була організована на окремих підприємствах, в навчальних майстернях та на різноманітних вузько профільних професійних курсах.

Ідея дозволити обмежене професійне навчання для місцевого населення мала серед представників фашистської окупаційної адміністрації як прихильників, так і противників. Рейхскомісар України Е. Кох, відомий своїм вкрай ворожим ставленням до всього українського, не зважав навіть на директиви свого безпосереднього шефа А. Розенберга та відкрито саботував рішення останнього, що передбачали певні послаблення в сфері професійної освіти в Україні. Позиція Е. Коха одержувала підтримку багатьох місцевих керівників окупаційної влади. Так, генерал-комісар Дніпропетровська К. Зальцнер був переконаний, що окупаційна адміністрація в Україні цілком може задовольнитися німецькими професійними кадрами, а українці мають бути перетворені на хліборобів та виселені з міст [8.-С.6].

У Дніпропетровську були відкриті залізничний технікум, залізнично-ремісничка школа, землевпорядний технікум, індустріальний технікум (об'єднав колишні індустріальні, коксохімічний і автогенно-зварювальний технікуми), фельдшерсько-акушерська школа.

Усі ці заклади працювали на самоутриманні (платня за навчання, організація виробничих майстерень тощо). Напевно, цим можна пояснити те, що, коли в грудні 1941 р. були припинені заняття в школах, університеті (пояснювалося це недостатчею палива; відновили вони свою роботу навесні 1942 р.), середні спеціальні навчальні заклади й інститути продовжували свою роботу.

Архівні матеріали зберегли для нас і свідчення іншого ставлення окремих німецьких чиновників до перспективи професійної освіти місцевого населення України. Так, один з керівників зондерштабу "Наука" в Україні Браун у своєму листі до рейхсміністерства Сходу наголошував: "Я не вважаю, що Німеччина має надто великі людські ресурси, щоб посісти німецькими спеціалістами всі пости середньої та вищої ланки. Я схильний бачити в забороні вищої освіти більше негативних, ніж позитивних наслідків" [8.-С.7].

З початку 1942 р. питання про організацію професійної підготовки місцевого населення увійшло в практичну площину. 10 березня 1942 р. в рейхсміністерстві А.Розенберга відбулася нарада, на якій обговорювалася ціла низка проблем, пов'язаних з використанням робочої сили та підготовкою спеціалістів в рейхскомісаріаті Україна, організацією ремісничих майстерень та підготовкою кадрів для них.

Необхідність відновлення професійної освіти розуміло і військове окупаційне командування. В березні 1942 р. начальник оперативного тилу групи армій «Південь» повідомляв до Берліна: “Українці виявляють велику цікавість до шкільної справи, особливо тут цікавляться можливостями відкриття професійних шкіл. Інтенсифікація шкільної діяльності необхідна вже тому, що найближчим часом буде потрібно компенсувати величезні потреби в кваліфікованих робітниках” [9.-Ф.КМФ.-8.-Оп.1.-Спр12.-Арк.112]. Військова адміністрація виявилася більш оперативною в питаннях організації професійного навчання і в підконтрольних їй областях України вже в січні 1942 р. дозволила районним адміністраціям створювати заклади професійної освіти нижчого і середнього рівнів.

Ініціатива у створенні досить розгалуженої, як для того часу, мережі професійних шкіл належала місцевій українській адміністрації. У кінці 1941 р. починається підготовка до відкриття фахових навчальних закладів двох рівнів: дворічних підготовчих шкіл, що забезпечували здобуття неповної середньої освіти та попередню професійну підготовку, а також трирічних середніх професійних шкіл, училищ, технікумів різних напрямків. Німецька окупаційна адміністрація не втручалася в конкретні питання організації навчального процесу, однак здійснювала тотальний контроль та жорстку ідеологічну цензуру з метою дебільшовизації навчання. Навчальні плани, програми, посібники та підручники підлягали обов'язковому затвердженню в окупаційних органах та ретельній перевірці в СД, так само, як і педагогічних кадрів [8.-С.7].

У Запоріжжі на початок 1942 р. були відкриті такі профтехшколи: середньотехнічна, реміснична, комерційна, фельдшерсько – акушерська, школа глухонімих, допоміжна і музична школи [6.-Ф.Р-1433.- Оп.1.-Спр.374.-Арк.1-2].

У кінці 1942 р. різко зросла потреба в робочій силі на території рейху, а молодь в Україні будь-якими шляхами намагалася уникнути депортації. Це змусило окупаційну владу переглянути свою позицію щодо загальної трудової повинності та професійної освіти місцевого населення. 24 жовтня 1942 р. Е. Кох видав розпорядження, яким заборонив навчання молоді віком від 15 років і старших. Всі юнаки та дівчата, починаючи з цього віку підлягали загальному обов'язку праці та могли бути відправлені до Німеччини [10.-Ф.57.-Оп.4.-Спр.118.-Арк.2-3].

Почалося масове закриття середніх шкіл, училищ, технікумів, вузів. Доповідаючи А. Розенбергу про причини закриття закладів, рейхскомісар України посилався на те, що ці школи фактично виконували роль “вищих курсів” для молоді з середньою освітою і „відволікали працездатну молодь від відправки до Німеччини” [8.-С.18].

На цьому ґрунті між Е. Кохом та А. Розенбергом виник конфлікт. У листі до Е. Коха від 22 грудня 1942 р. А. Розенберг писав: “Я ніяк не можу погодитися з тим, що цей указ є політичною необхідністю. Більше того, систематичне професійне навчання, керівництво цим процесом і раціональне використання наявних людських ресурсів з точки зору потреб фронту і батьківщини – є найпершою політичною необхідністю” [9.-Ф.-КМФ-8.-Оп.1.-Спр.12.-Арк.12].

З початку 1943 р. професійні школи, училища, технікуми відновили свою роботу. Більше того, 23 лютого 1943 р. А. Розенберг видав директиву про організацію на окупованих територіях трирічних середніх шкіл з професійним ухилом. Кількість таких середніх шкіл, відповідно до директиви, повинна була визначатися конкретною потребою фахівців в окремих галузях військової промисловості [8.-С.18].

Німці не були послідовними в своєму ставленні до професійної освіти українців. Завершити повний курс навчання в професійних школах змогли далеко не всі учні, а що стосується технікумів та інших спеціальних закладів з трирічним

терміном навчання, то вони взагалі не здійснили жодного випуску спеціалістів. Навчання в них могли закінчити лише ті учні та студенти, які вступили до однотипних навчальних закладів ще до війни.

Окупаційна влада поступово почала відновлювати роботу окремих факультетів та вузів. Так, постановою Дніпропетровської обласної управи від 11 лютого 1942 р. відділу освіти безпосередньо підпорядковувалися такі установи і навчальні заклади: Український державний університет, Політехнічний інститут, Транспортний інститут, Гідробіологічний інститут, Ботанічний сад, Залізничний технікум, Залізнично-ремісничка школа, Землевпорядний і Індустріальний технікуми, Фельдшерсько-акушерська школа, Історичний музей, Історичний архів і Обласна ОТС. Обласна бібліотека передавалася у відання відділу освіти Дніпропетровської міської управи [З.-Ф.2443.-Оп.1.-Спр.81.-Арк.1-20]. Вузи й установи, відповідно до постанови, повинні були утримуватися за рахунок бюджету.

У період з 1 жовтня по 1 листопада 1941 р. був оголошений набір студентів для навчання в університеті, політехнічному і транспортному інститутах.

Усі вузи після окупації Дніпропетровська піддалися реорганізації. Так, 22 вересня 1941 р. був реорганізований університет. У його склад увійшли колишній університет, медичні, сільськогосподарські, фармацевтичний інститути й інститут іноземних мов. Очолив університет професор, доктор біологічних наук І.Ф. Розгин. Навесні 1942 р. в університеті працювало 7 факультетів (історико-географічний, філологічний (німецький і український відділи), сільськогосподарський, медичний з фармацевтичним відділом, біологічний, фізико-математичний і хімічний), на яких працювало 250 викладачів, у тому числі 43 професори і 71 доцент. На цих факультетах навчалося 2328 студентів.

Крім цього, до складу університету входили допоміжні навчальні і науково-дослідні установи: гідробіологічний інститут, інститут фізіології і клінічної медицини, ботанічний інститут і ботанічний сад, інститут місцевого господарства, інститут прикладної фізики і хімії, біологічна станція на р. Самарі, зоологічний музей, геологічний музей і навчальне господарство [З.-Ф.2443.-Оп.1.-Спр.2.-Арк.71-73].

До складу політехнічного інституту увійшли колишній гірничий, хіміко-технологічний, металургійний і будівельний інститути. Після об'єднання було організовано 5 факультетів: гірничий, хіміко-технологічний, металургійний, механічний і будівельний, на яких навчалося наприкінці 1941 р. 607 студентів. У штат входило 115 викладачів, серед яких 15 професорів і 50 доцентів, 267 осіб технічного персоналу і співробітників. Очолював інститут член-кореспондент Української Академії наук К.І. Татомир.

У транспортному інституті працювало 4 факультети (механічний, шляхобудівний, електротехнічний й експлуатаційний), на яких до кінця 1941 р. навчалося 193 студента. Очолював інститут професор П.В. Олійниченко (він же очолював і обласну управу).

Як уже відзначалося вище, навчальні заклади працювали не увесь час. У грудні 1941 р. були припинені заняття в школах і університеті. Ця подія була сприйнята співробітниками університету з осудом. У зверненні до голови обласної управи ректора університету професора І.Ф. Розгина говорилося: “вважаю своїм обов’язком висловити від свого імені і керівництва університету рішучий протест із приводу закриття Українського університету. Крім того, повідомляю, що акт ліквідації єдиного університету німецькою владою і згода або бездіяльність управи, щоб не допустити до цього – глибоко обурює весь колектив університету і громадськість міста” [4.-С.294].

Зрештою, навесні 1942 р. навчальний процес був відновлений. Новій владі потрібні були фахівці, насамперед у таких сферах, як медицина, сільське господарство, потрібні були і перекладачі.

19 листопада 1941 р. було видано документ, де наголошувалося на необхідності поступового витіснення російської мови із сфери побутового спілкування в Україні. Згідно з директивою від 15 січня 1942 р. “Про використання мов на Україні” офіційною мовою в установах німецьких окупантів вважалася німецька, а офіційною мовою української допоміжної адміністрації – українська [11.-С.11].

В офіційному спілкуванні окупаційної влади з місцевим населенням поряд з українською застосовували й російську мову. “На територіях, заселених українцями, навчання повинно проводитись українською мовою”. Українська мова була включена як обов’язковий навчальний предмет до навчальних планів та програм цілої низки спеціальних фахових навчальних закладів. 26 березня 1942 р. в постанові “Про вивчення місцевих мов ” говорилося: “Вивчення української мови, особливо для гебітскомісарів та їх персоналу конче необхідно, так як більшість з них у власній повсякденній роботі знаходиться у спілкуванні з населенням на місцях ” [11.-С.12].

Отже, протягом 1941-1944 років німецько-фашистські загарбники відкрили в Україні цілу мережу навчальних закладів. Ініціатива у створенні подібних навчальних закладів належала значною мірою місцевій українській адміністрації. Німецька окупаційна адміністрація здійснювала повний контроль та жорстоку ідеологічну цензуру за змістом навчання і педагогічними кадрами. Одночасно з організацією мережі середніх шкіл була відкрита велика кількість училищ, технікумів, різноманітних вузькофахових курсів.

Загалом, заходи німецької окупаційної влади щодо створення мережі навчальних закладів хоч і були проведені, однак не принесли нацистам бажаних результатів. Вони були вкрай непослідовними та носили обмежений характер.

Джерела та література

1. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР. (1941-1944 гг.). – М., 1985.
2. Україна в II світовій війні у документах: збірник німецьких архівних матеріалів: В 2 т. – Львів, 1997. – Т.1.
3. Державний архів Дніпропетровської області.
4. Клец В.К. Оккупационный режим и организация работы учебных заведений в Днепропетровской области в период II мировой войны (1941-1943 гг.) // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Вип.1. – Дніпропетровськ, 1988.
5. Новое время. – 1942. – 19 січня.
6. Державний архів Запорізької області.
7. Нове Запоріжжя. – 1942. – 19 січня.
8. Потильчак О. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.): політика і практика агресора. – К., 1988.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
10. Центральний державний архів громадських об’єднань України.
11. Потильчак О. Мовне питання в політиці нацистської окупаційної влади в Україні // Історія в школі. – 1988. – №12. – С.10-13.

SUMMARY

This article is devoted to the problems of development of education in primary, secondary and high schools. During 1941-1944 fascist occupants opened the whole net of schools. Germanic administration fulfilled control and cruel ideology censorship under maintenance of teachers and pedagogical personnels.